

9- Dördüncü Lem'a: Bir kitap el yazısıyla yazılırsa yalnız bir adama ve bir kaleme ihtiyaç vardır.

Dördüncü Lem'a

Bir kitap el yazısıyla yazılırsa yalnız bir adama ve bir kaleme ihtiyaç vardır. Fakat matbaada basılırsa kalem işini gören pek çok demir kalemler lâzımdır. Ve o demir harfleri yapmak için ustalar ve âlât ve edevat ve mürettibler gibi çok şeylere ihtiyaç olur.

Kezalik şu kitab-ı kâinatta yazılı satırlar, kelimeler ve harflerin bir Vâhid-i Ehad'ın kalem-i kudretiyle yazılmış olduğu cihete hükmeden adam, pek rahat ve kolay ve makul bir yola sülûk etmiş olur. Fakat o yazıları, o harfleri tabiata ve esbaba isnad eden herifler, imtina ve muhalin en suubetli ve çıkmaz bir yoluna zehab etmiş olurlar. Çünkü bu yola zehab edenler için tek bir zîhayatın tab ve bastırılması için ekser kâinatın tab'ına lâzım olan teçhizat lâzımdır. Bu ise vehmin kabul edemediği bir hurafedir.

Ve keza toprağın, suyun, havanın her bir cüzünde nebatat adedince manevî gizli matbaalar lâzımdır ki mahiyetleri ve cihazları mütehalif sayısız meyve ve çiçeklerin teşkilatını yapabilsinler. Veyahut o nebatatı o kadar ziynet ve intizamlarıyla beraber yeşillendirmek için o üç unsurun her bir cüzünde bütün ağaçların, meyvelerin ve çiçeklerin hâssalarını, cihazlarını ve mizanlarını bilip yapabilecek bir kudret, bir ilim lâzımdır. Çünkü bu üç unsurun her bir cüzü, her bir nebatın teşkiline medar ve menşe olabilir.

Evet bir saksıdaki toprak, cihazları ve şekilleri ve sair sıfatları muhalif olan herhangi bir nebatın tohumunu yeşillendirmeye kabiliyeti vardır. Binaenaleyh ikinci yola zehab edenlerce o küçük saksı içerisinde sayısız gizli makine ve fabrikaların vücudu lâzım gelir ki hurafeciler dahi bundan utanıyorlar.

Bir kitap el yazısıyla yazılırsa yalnız bir adama ve bir kaleme ihtiyaç vardır.

Bir Kitap El Yazısıyla Yazılırsa

Düşünsene, eline bir kâğıt ve bir kalem aldın. O kâğıdın üzerine dökülen bütün kelimeler, bütün o derin manalar senin zihninden tek bir kalemin ucuna akar ve oradan kâğıda işlenir. Arada hiçbir aracı yoktur. Çok net, çok sade ve kusursuz bir eylemdir bu. Yapan bellidir: Sen. Araç bellidir: Tek bir kalem.

Bir Adam ve Bir Kalem Yeter

Eğer yazı tek bir kâtibe verilirse iş kolaylaşır. Çünkü bütün sayfalar aynı ilimden, aynı iradedden, aynı kalemden çıkar. Harfler arasında düzen olur, satırlar arasında mana olur, kitapta birlik olur. Bir kitabı yazan bir kişi olursa, kitabın başı da sonu da birbirini tutar.

Fakat matbaada basılırsa kalem işini gören pek çok demir kalemler lâzımdır. Ve o demir harfleri yapmak için ustalar ve âlât ve edevat ve mürettibler gibi çok şeylere ihtiyaç olur.

Matbaada Basılırsa

Fakat aynı kitap matbaa yoluyla basılacak olsa iş birden zorlaşır. Artık sadece bir kalem yetmez. Harf kalıpları lazım, makineler lazım, dizgiciler lazım, mürettipler lazım, ustalar lazım, malzeme lazım. Yani el yazısında bir kâtibin kolayca yaptığı iş, matbaa yolunda birçok sebebe ve araca muhtaç hâle gelir.

Demir Kalemler Ne Demektir?

Buradaki “demir kalemler”, matbaadaki harf kalıpları gibidir. Mesela elif ayrı, be ayrı, cim ayrı hazırlanacak. Her harfin şekli olacak, yeri olacak, ölçüsü olacak. Bir kelime basılacaksa o kelimedeki her harfin kalıbı ayrıca bulunacak. Demek ki işi doğrudan bir kâtibe vermeyip sebeplere dağıtırsan, kolaylık kaybolur, zorluk başlar.

Ustalar ve Âletler Lazım Olur

Bir matbaa kendi kendine çalışmaz. Harfleri yapacak usta lazım, onları dizecek mürettip lazım, makineyi kuracak teknik lazım, mürekkep lazım, kâğıt lazım, ölçü lazım. Yani kitabın bir sayfası için bile perde arkasında büyük bir hazırlık gerekir.

Evet işi “matbaa makinesine” yani **körü körüne işleyen sebeplere** verirsen iş çığırından çıkar! O tek bir kalemin o akıcı, pürüzsüz ve usta işi hareketinin yerini ne alır biliyor musun? Tonlarca demir yığını, dişliler, çarklar... Her bir kelime için demirden kalıplar dökülecek, o harfleri tek tek yan yana getirecek dizgiciler, o kusursuz hizalamayı yapacak mühendisler gerekecek. Tek bir insanın bir saniyede yazacağı “Elma” kelimesi için koca bir fabrikanın

işlemesi, binlerce parçanın hatasız bir araya gelmesi gerekecek. Odaklanılması gereken detaylar bir anda kâbusa döner. Ne kadar yorucu, ne kadar dolambaçlı bir iş olur.

Kezalik şu kitab-ı kâinatta yazılı satırlar, kelimeler ve harflerin bir Vâhid-i Ehad'in kalem-i kudretiyle yazılmış olduğu cihete hükmeden adam, pek rahat ve kolay ve makul bir yola sülûk etmiş olur.

Kâinat da Bir Kitaptır

Şimdi o kâğıttan başını kaldır ve şu muazzam "Kâinat Kitabı"na bak. Gökyüzü bir sayfa, yeryüzü bir satır, her bir ağaç bir kelime, her bir yaprak bir harf... Eğer dersin ki; "Bütün bu kusursuz sahneleri, o net ve derinlikli güzellikleri yazan **Vâhid-i Ehad**'dir" (Yani kâinatın bütününe hâkim olduğu gibi, en küçük zerresine de bizzat ve eşsiz biçimde hükmeden Tek Bir Zât'tır)... Zihnin öyle bir rahatlar, ruhun öyle bir ferahlar ki! "Sonsuz kudret sahibi Allah ol der ve olur" dersin. Düzen sağlanır. Bu akla o kadar yatkın, o kadar aydınlık ve pürüzsüz bir yoldur ki, kalp aradığı huzuru bulur.

Satırlar, Kelimeler ve Harfler

Kâinattaki satırlar büyük sistemlerdir; mesela gece-gündüz, mevsimler, yıldızların hareketi. Kelimeler canlı varlıklardır; mesela bir kuş, bir çiçek, bir insan. Harfler ise onların küçük parçalarıdır; hücreler, atomlar, damarlar, yapraklar, tüyler. Her şey yerli yerinde yazılmış bir mana taşır.

Vâhid-i Ehad'in Kudret Kalemi

Bu kitabı Allah'ın kudret kalemiyle yazılmış kabul eden adam, en rahat, en makul, en selametli yola girer. Çünkü bir tek Allah'a vermekle bütün işler izah edilir. İlmi sonsuz, kudreti sonsuz, iradesi sonsuz olan Zât için bir çiçeği yaratmak da kolaydır, baharı yaratmak da kolaydır. Bir hücreyi yapmak da kolaydır, bütün bedeni yapmak da kolaydır.

İş Bir'e Verilince Kolaylaşır

Çünkü bir şey her şeyle bağlıdır. Bir göz yapılacaksa güneş de bilinmeli, ışık da bilinmeli, beyin de bilinmeli, yüz de bilinmeli, insanın ihtiyacı da bilinmeli. Eğer bu işi Allah'a verirsen mesele kolaydır; çünkü Allah hepsini bilir ve hepsine hükmeder. Ama tabiata verirsen, tabiatın hem gözü bilmesi, hem güneşi bilmesi, hem beyni bilmesi, hem insanı bilmesi gerekir. İşte imkânsızlık burada başlar.

Fakat o yazıları, o harfleri tabiata ve esbaba isnad eden herifler, imtina ve muhalin en

suubetli ve çıkmaz bir yoluna zehab etmiş olurlar. Çünkü bu yola zehab edenler için tek bir zîhayatın tab ve bastırılması için ekser kâinatın tab'ına lâzım olan teşhizat lâzımdır. Bu ise vehmin kabul edemediği bir hurafedir.

Tabiata Veren Çıkmaza Girer

Ama gel gör ki, o harika ve ince hesaplanmış sanat eserlerini kör tabiata, “tesadüflere” ve şuursuz sebeplere bağlayanların vay haline! Bu adamlar akıllarına nasıl bir işkence yapıyorlar bir bilsen... Asla içinden çıkılamayacak, imkânsızlıklarla dolu, karanlık ve zifiri bir çıkmaz sokağa balıklama atlıyorlar.

Çünkü burada akla karşı büyük bir inat var. Kâinattaki yazıları tabiata ve sebeplere isnat eden kişi, kolay yolu bırakıp çıkmaz sokağa girer. Çünkü tabiat dediğin şey kördür, sağırdır, şuursuzdur. Sebepler dediğin şey cansızdır, iradesizdir, bilgisizdir. Bunlara sanat vermek, gözsüz bir adama resim çizdirmekten daha gariptir.

İmtina ve Muhal Yolu

“İmtina” imkânsızlık demektir, “muhal” de aklen mümkün olmayan şeydir. Yani Bediüzzaman diyor ki: Sebepler yarattı demek, zor bir ihtimal değil; doğrudan doğruya imkânsız bir iddiadır. Çünkü cansız sebeplerden canlı çıkıyor, şuursuz maddeden şuur çıkıyor, ilimsiz tabiatın elinden ilim dolu organlar çıkıyor deniliyor. Bu, aklın kabul edeceği bir yol değildir.

Bir Canlıyı Tabiata Vermek

Eğer yaratıcıyı inkâr edip “bunu kör doğa yaptı” dersen... Sadece tek bir canlının (tek bir zîhayatın), mesela küçücük bir sineğin ya da tek bir papatyanın var olabilmesi için, koca kâinat büyüklüğünde bir matbaa makinesinin varlığına inanmak zorunda kalırsın!

Düşün; bir arının o muazzam anatomisini, gözlerindeki kusursuz odaklanmayı kör ve sağır tabiatın “tesadüfen” inşa ettiğini iddia ediyorsan; o arının yaşayabilmesi için güneşi, atmosferi, mevsimleri ve yerçekimini milimetrik olarak ayarlayacak devasa, şuursuz bir mekanizmanın her bir detayı bilerek planladığını kabul etmen gerekir. Bir harfi yazmak için, bütün kâinat fabrikasını her seferinde baştan inşa etmen gerekir. Bu, akla ziyan bir yükür!

Bir Canlı İçin Kâinat Gerekir

Matbaada koca bir kitabı basmakla tek bir kelimeyi basmak arasında altyapı olarak hiçbir fark yoktur. Çünkü kitap, sayfa veya satır; hepsi aynı temel malzemeden (harflerden) oluşur. Tek bir harfi bile kâğıda basmak için o demir kalıba ve bütün bir sisteme ihtiyaç duyulur.

Kısacası: **“Sadece tek bir kelime basacağım” desen bile, koca bir kitabı basmak için gereken tüm matbaa teşkilatını ve teşhizatını kurmak zorundasın.**

Bir tek zîhayatı tabiata bastırmak için, sanki bütün kâinatı basacak bir matbaa teçhizatı gerekir. Çünkü canlı, kâinattan kopuk değildir. Göz güneşe bağlıdır, akciğer havaya bağlıdır, mide rızka bağlıdır, kan dolaşımı suya bağlıdır, hücreler elementlere bağlıdır. Bir canlıyı yapan, onun bağlı olduğu bütün kâinatı da bilmek ve idare etmek zorundadır.

Sebepler Yaratıcı Olsa Her Şeyi Bilmek Zorunda Kalır

Mesela bir çiçeği toprağa verdin diyelim. O zaman toprağın rengi bilmesi lazım, kokuyu bilmesi lazım, ölçüyü bilmesi lazım, arıyı bilmesi lazım, güneşi bilmesi lazım, baharı bilmesi lazım. Çünkü çiçek sadece topraktan çıkan bir sap değildir; kâinatla konuşan sanatlı bir mektuptur. Toprak ise ne okur, ne yazar, ne bilir, ne ister.

Bir Hücre Bile Kâinat Kadar Bilgi İster

Bir insan hücrelerini düşünelim. O küçücük hücrede DNA var, protein üretimi var, enerji santrali gibi çalışan mitokondri var, seçici zar var, haberleşme sistemi var. Bunu tabiata verirsен, tabiatın doktor olması, mühendis olması, kimyager olması, programcı olması, hatta bütün bedeni bilmesi gerekir. Çünkü hücre, bedenden habersiz çalışamaz.

Allah’a Vermek Kolaydır

Ama bütün bunları Allah’a verdiğinde mesele berraklaşır. Çünkü Allah bir hücreyi yaratırken bedeni de bilir; bedeni yaratırken dünyayı da bilir; dünyayı yaratırken güneşi de bilir; güneşi yaratırken bütün kâinatı da bilir. O’nun ilminde parça ile bütün ayrı düşmez. O’nun kudretinde küçük ile büyük arasında zorluk farkı yoktur.

Tabiata Vermek Hurafedir

Bediüzzaman’ın “vehmin kabul edemediği bir hurafe” demesi çok yerindedir. Çünkü bazen insanlar “tabiat yaptı” deyince sanki ilmî bir açıklama yapmış gibi duruyorlar. Hâlbuki bu söz, “kitabı mürekkep yazdı”, “sarayı taşlar yaptı”, “bilgisayarı vidalar tasarladı” demekten farksızdır. Sebepler sadece malzemedir; sanatkâr değildir.

Ve keza toprağın, suyun, havanın her bir cüzünde nebatat adedince manevî gizli matbaalar lâzımdır ki mahiyetleri ve cihazları mütehalif sayısız meyve ve çiçeklerin teşkilatını yapabilsinler.

Toprağın, Suyun ve Havanın Her Cüzü

Bir bitkinin meydana gelmesinde sadece toprak çalışmıyor; su da var, hava da var. Çünkü bu üç unsur, bütün bitkilerin teşekkülünde ortak malzeme gibi kullanılıyor. Aynı toprak, aynı su, aynı hava; bazen gül oluyor, bazen elma oluyor, bazen üzüm oluyor, bazen diken oluyor.

Nebatat Adedince Gizli Matbaalar

“Toprağın, suyun, havanın her bir cüzünde nebatat adedince manevî gizli matbaalar lâzımdır” diyor. Yani eğer bu işleri Allah’ın kudretine vermez de tabiata verirsen, toprağın her zerresinde bütün bitkileri basabilecek gizli matbaalar var demek zorunda kalırsın. Çünkü o küçük toprak parçası, hangi tohum atılırsa ona göre başka bir bitki çıkarıyor. Bu ise aklın taşıyacağı bir şey değildir.

Mahiyetleri ve cihazları mütehalif sayısız meyve ve çiçeklerin teşkilatını yapabilsinler.

Bir buğday başağıyla bir karpuz aynı şey değildir. Bir gül ile bir çam ağacı aynı değildir. Bir incir ile bir menekşe aynı değildir. Renkleri başka, kokuları başka, yaprakları başka, meyveleri başka, kökleri başka, şekilleri başka, tatları başka, vazifeleri başka. Demek ki bunların her biri ayrı ayrı plan, ölçü, ilim ve sanat ister.

“Mütehalif” yani birbirinden farklı, birbirine benzemeyen demektir. Bir nar ağacının cihazı başka, bir buğday tanesinin cihazı başka, bir üzüm asmasının cihazı başkadır. Kimi ağaç olur, kimi ot olur, kimi sarmaşık olur, kimi dikenli olur.

Üç Unsurla Sayısız Sanat

Toprak, su ve hava zahiren basit şeylerdir. Ama onlardan çıkan neticelere bakınca insan hayret eder. Aynı su, karpuz girince tatlı su deposu oluyor; bibere girince acılık taşıyor; güle girince kokuya hizmet ediyor; limona girince ekşilik kazanıyor. Su aynı su, fakat neticeler bambaşka. Demek iş suyun kendisinde değil, suyu çalıştıran kudrettedir.

Veyahut o nebatatı o kadar ziynet ve intizamlarıyla beraber yeşillendirmek için o üç unsurun her bir cüzünde bütün ağaçların, meyvelerin ve çiçeklerin hâssalarını, cihazlarını ve mizanlarını bilip yapabilecek bir kudret, bir ilim lâzımdır. Çünkü bu üç unsurun her bir cüzü, her bir nebatın teşkiline medar ve menşe olabilir.

Ziynet ve İntizam

Metin “o kadar ziynet ve intizamlarıyla beraber” diyor. Yani bitkiler sadece var edilmiyor; süslenerek, ölçülerek, güzelleştirilerek var ediliyor. Bir çiçeğin rengine bak, yapraklarının dizilişine bak, meyvenin kabuğuna bak, çekirdeğin saklanmasına bak. Burada kuru bir üretim yok; sanat var, ziynet var, estetik var, rahmet var.

Yeşillendirmek Basit Bir İş Değildir

Biz “tohum yeşerdi” deyip geçiyoruz. Hâlbuki o yeşerme hadisesi muazzam bir mucizedir.

Kuru bir çekirdek toprağa düşüyor; sonra çatlıyor, kök salıyor, gövde çıkarıyor, yaprak açıyor, çiçek veriyor, meyve takıyor. O karanlık toprağın altında kim ona yol gösteriyor? Kim köke aşağıyı, filize yukarıyı tarif ediyor?

Her Cüzde Kudret ve İlim Lazım Gelir

Eğer bu işi Allah’a vermezsen, toprağın her zerresine ilim vereceksin. Suyun her damlasına hikmet vereceksin. Havanın her parçasına ölçü ve sanat vereceksin. Çünkü her biri bitkinin oluşumunda rol alıyor. O zaman toprağın her zerrisi sanki botanik âlimi, kimyager, mühendis, sanatkâr ve rahmet sahibi gibi olacak. İşte bu imkânsızdır.

Bütün Ağaçların Hâssalarını Bilmek

“Hâssa” özellik demektir. Mesela incirin hâssası başka, üzümün hâssası başka, zeytinin hâssası başka, gülün hâssası başkadır. Eğer toprağa yaratıcılık verirsen, toprağın bütün bu özellikleri bilmesi gerekir. Hangi meyve tatlı olacak, hangisi ekşi olacak, hangisi kokulu olacak, hangisi kabuklu olacak, hangisinin çekirdeği nasıl korunacak; bütün bunları bilmesi gerekir.

Cihazlarını ve Mizanlarını Bilmek

“Cihaz” bitkinin sahip olduğu donanım, “mizan” ise ölçü demektir. Bir bitkinin kökü ne kadar uzayacak, yaprağı nasıl olacak, gövdesi ne kadar kalınlaşacak, meyvesi ne zaman olgunlaşacak, rengi ne zaman dönecek? Bunların tamamı ölçü ister. Ölçü varsa ilim vardır. İlim varsa Âlim vardır. Kör tabiat ölçü koyamaz.

Her Cüz Her Nebata Menşe Olabilir

Toprağın, suyun ve havanın her bir parçası, her bitkinin meydana gelmesine kaynak olabilir. Aynı bahçeye gül tohumu atarsın gül çıkar, domates tohumu atarsın domates çıkar, kavun tohumu atarsın kavun çıkar. Toprak “ben sadece gül yaparım” demiyor. Hangi tohum gelirse ona göre hizmet ediyor.

Evet bir saksıdaki toprak, cihazları ve şekilleri ve sair sıfatları muhalif olan herhangi bir nebatın tohumunu yeşillendirmeye kabiliyeti vardır. Binaenaleyh ikinci yola zehab edenlerce o küçük saksı içerisinde sayısız gizli makine ve fabrikaların vücudu lâzım gelir ki hurafeciler dahi bundan utanıyorlar.

Saksı Misali

Bir saksının içindeki toprağı düşünelim. O toprağa fesleğen tohumu atarsan fesleğen çıkar. Biber tohumu atarsan biber çıkar. Menekşe tohumu atarsan menekşe çıkar. Limon çekirdeği

atarsan şartlar uygunsa limon fidanı çıkar. Aynı toprak, farklı farklı sanatlara medar oluyor. Bu, toprağın sanatkâr olduğunu değil, toprağın emir altında çalıştırıldığını gösterir.

Küçük Saksıda Büyük Delil

Bir saksı küçük görünebilir; fakat tevhid için büyük bir delildir. Çünkü o küçücük toprak parçası, sayısız bitkiye kaynak olabilecek bir kabiliyette yaratılmıştır. Şimdi sen bunu tabiata verirsen, o küçük saksının içinde bütün bitkileri üretecek makineler, kalıplar, fabrikalar ve programlar var demen gerekir. Bu ise ilim değil, hurafedir.

Tohumun Gelmesiyle Toprak Değişiyor Gibi

Aslında toprak aynı toprak. Ama içine hangi tohum düşerse, ona göre başka netice çıkıyor. Demek ki emir topraktan değil, tohumdaki kaderî programdan ve Allah'ın kudretinden geliyor. Toprak sadece hizmet ediyor. Su sadece taşıyor. Hava sadece yardımcı oluyor. Hakiki yapan, bilen, ölçen ve yaratan Allah'tır.

Tabiata Veren Ne Demek Zorunda Kalır?

Tabiata veren adam şunu demek zorunda kalır: “Bu saksının içinde gül fabrikası var, menekşe fabrikası var, buğday fabrikası var, domates fabrikası var, elma fabrikası var, portakal fabrikası var, çam ağacı fabrikası var.” Üstelik bunların her biri ayrı planla, ayrı ölçüyle, ayrı renkle, ayrı kokuyla çalışacak. Böyle bir iddiayı akıl kabul etmez.

Hurafeciler Dahî Utanır

Bediüzzaman'ın “hurafeciler dahi bundan utanıyorlar” demesi çok vurucudur. Çünkü bazıları “tabiat yaptı” deyince kendini akıllı zannediyor. Hâlbuki bu sözün altında, küçücük bir toprak zerresine sayısız fabrika yerleştirmek gibi akıl dışı bir iddia yatıyor. Eski hurafeciler bile böyle bir şeyi söylese utanırdı. Ama modern tabiatperestlik bunu “bilim” gibi pazarlıyor.

Asıl Kolay Yol

Bu işlerin tamamını Allah'a vermek ise hem kolaydır hem makuldür. Çünkü Allah'ın ilmi bütün bitkileri kuşatır. Kudreti bütün eşyaya yeter. Hikmeti her şeye ölçü koyar. Rahmeti meyveyi tatlandırır, çiçeği süslendirir, tohumu korur, toprağı hizmetkâr yapar. Bir Allah'a vermekle mesele çözülür; tabiata vermekle mesele binlerce imkânsızlığa bölünür.

Dersten Öğrendiklerimiz

1. Bir kitap, bir yazara ve bir kâtibe verilirse yazılması kolaydır; çünkü işi bilen tek bir elden çıkar.
2. Fakat aynı kitap matbaada basılacak olsa; demir harfler, makineler, ustalar, âletler ve mürettepler gerekir.
3. Demek iş bir elde olursa kolaylaşır; sebeplere dağıtılsa zorlaşır.
4. Kâinat da büyük bir kitap gibidir; her varlık bu kitapta yazılmış manalı bir kelime

hükmündedir.

5. Bu kâinat kitabını Allah'ın kudret kalemine vermek, aklın en rahat ve en makul yoludur.
6. Çünkü Allah'ın ilmi her şeyi kuşatır; kudreti her şeye yeter.
7. Fakat kâinattaki yazıları tabiata ve sebeplere vermek, işi imkânsız hâle getirir.
8. Çünkü kör, sağır ve şuursuz sebepler; ilimli, ölçülü ve sanatlı işler yapamaz.
9. Bir tek canlının yaratılması bile, bütün kâinatı bilmek ve idare etmekle mümkündür.
10. Toprak, su ve hava bütün bitkilere ortak malzeme olur; fakat yaratıcı değildir.
11. Aynı topraktan gül, buğday, üzüm, elma ve sayısız bitkinin çıkması, toprağın ilmine değil Allah'ın kudretine delildir.
12. Eğer bu işi tabiata verirsek, toprağın her zerresinde sayısız gizli matbaa ve fabrika kabul etmek zorunda kalırız.
13. Bir saksı toprağı bile farklı farklı tohumları yeşertebilir; bu da toprağın değil, Allah'ın ilim ve kudretinin eseridir.
14. Tohum kaderî bir program, toprak ve su ise hizmetkâr gibidir; hakiki yapan, bilen ve yaratan yalnız Allah'tır.
15. Netice olarak: Tevhid kolaylık ve hakikattir; tabiatçılık ise aklın taşıyamayacağı bir hurafedir.